

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

**ירושלים ירושה לעולם
בעקבות זאב וילנאי**

חצר סרגיי ומגרש הרוסים, כיכר ספרא, שער יפו-טיילת החומות, הר ציון, מתחם קבר דוד, גבעת התני"ך-
מתחם תחנת הרכבת הישנה

**"משהגתי לירושלים, התאהבתי בה ממבט ראשון,
ומיד החלטתי להשתקע ולחיות בה"**

(זאב וילנאי, מתוך: אנציקלופדיה וילנאי לירושלים)



צילום: נורית כהן ואריאל מוסרי, אלא אם צויין אחרת.

מאת: **נורית כהן ואריאל מוסרי**

עיבוד ועריכה: **רונית בין**

עריכה לשונית: **אפרת חבה**

תשע"ז, 2017

רחוב הנביאים 30, בניין ארלדן ירושלים, 91911, טל': 02-5603190/1, פקס': 02-5602054
אגף של"ח וידה"א – inbalba@education.gov

קובץ זה מכיל קישורים לאתרים החיצוניים למשרד החינוך.
תוכן אתרים אלו, לרבות הפרסומות שבו, הוא באחריות בעלי האתרים ואינו באחריות משרד החינוך.



פנימי, לא להפצה

ירושלים ירושה לעולם – בעקבות זאב וילנאי

חצר סרגיי ומגרש הרוסים, כיכר ספרא, שער יפו-טיילת החומות, הר ציון, מתחם קבר דוד, גבעת התנ"ך-מתחם תחנת הרכבת הישנה

"משהגיתי לירושלים, התאהבתי בה ממבט ראשון, ומיד החלטתי להשתקע ולחיות בה"

(זאב וילנאי, מתוך: אנציקלופדיה וילנאי לירושלים)

במעמד קבלת תואר "יקיר ירושלים", תיאר פרופ' זאב וילנאי את מסעו הרגלי מחיפה לירושלים בנעוריו: "וככל שהתקרבתי, כן חשתי את קדושתה משתלטת עלי. משהגיתי לירושלים, התאהבתי בה ממבט ראשון, ומיד החלטתי להשתקע ולחיות בה. ועוד החלטה גמלה בלבי עד מהרה: להקדיש את חיי ללימוד ירושלים והכרתה ומאידך להקנות את ידיעת ירושלים לאחרים." (זאב וילנאי, כ"ח באייר תשל"ד, 20.5.1974, מתוך: הקדמה לאנציקלופדיית וילנאי לירושלים)

וילנאי, מגדולי חוקרי ארץ ישראל ועתיקותיה בדורות האחרונים, עטור פרסים ויקיר ירושלים, ראה בחקר הארץ ובטיולים הרגליים בה, כשספר תנ"ך בידיו, כלים להעמקת הקשר של המטיילים למולדת וכלים ליצירת זהות ישראלית ועברית חדשה. "אני שדכן המחבר את האדם לאדמה", העיד על עצמו בתכנית הטלוויזיה "חיים שכאלה".



זאב וילנאי בצעירותו,
מתוך: [ויקיפדיה](#)

המסלול מתמקד בזאב וילנאי, החוקר והמדריך, שתכלית עיסוקו הייתה לחבר אותנו לאדמת המולדת ולירושלים באמצעות ידע, סיפורים, אגדות, אנשים, תנ"ך וחוויות חושיות. המסלול עובר בנקודות שיש להן זיקה ישירה לוילנאי ולפועלו או לנושאים ולאנשים המשלימים את הבנת תפיסת עולמו.

המסלול מתחיל במתחם מגרש הרוסים, עובר בכיכר ספרא, מקום מושבה של עיריית ירושלים, ומשם פונה מזרחה אל העיר העתיקה בואך שער יפו, עולה לטיילת החומות, יורד בשער ציון

אל הר ציון אל מתחם קבר דוד, עולה לנקודת תצפית ולביקור בחדר הנשיא השני יצחק בן-צבי, חוקר יהודי המזרח, ממשיך למרתף השואה, לדרך השלום ולגבעת התנ"ך ומסתיים במתחם תחנת הרכבת הישנה של ירושלים.

פרטי המסלול

משך זמן המסלול : כ-5 שעות (ללא הנסיעה).

אורך המסלול : כ-4 ק"מ.

נקודת התחלה : מתחם מגרש הרוסים, בחצר סרגיי, רחוב הלני המלכה 13 פינת רחוב מונבז.

נקודת סיום : מתחם התחנה – תחנת הרכבת הישנה, רחוב דוד רמז 4.

מגבלות:

- חצר סרגיי היא כיום שטח פרטי רוסי, המקום סגור למבקרים בשל שיפוצים, בעתיד ייפתח לקבוצות בתיאום מראש בלבד.

דגשי בטיחות:

- המסלול ברובו חשוף לשמש, אינו מומלץ בעונות חמות של השנה.
- במתחם מגרש הרוסים אין שבילים מסודרים להולכי רגל, נדרשת תשומת לב מרבית.
- יש לנקוט משנה זהירות בחציית כבישים.
- יש לנקוט משנה זהירות בהליכה בטיילת החומות בשל גובהה. יש ללכת בטור.
- יש לנקוט משנה זהירות בירידה משער ציון, המקום צפוף ויש בו תנועה ערה של הולכי רגל ושל כלי רכב העוברים בשער ולידו.

דרגת קושי : קל-בינוני, אינו בר-נגישות .

ציוד מיוחד : לבוש צנוע.

אתרים בתשלום:

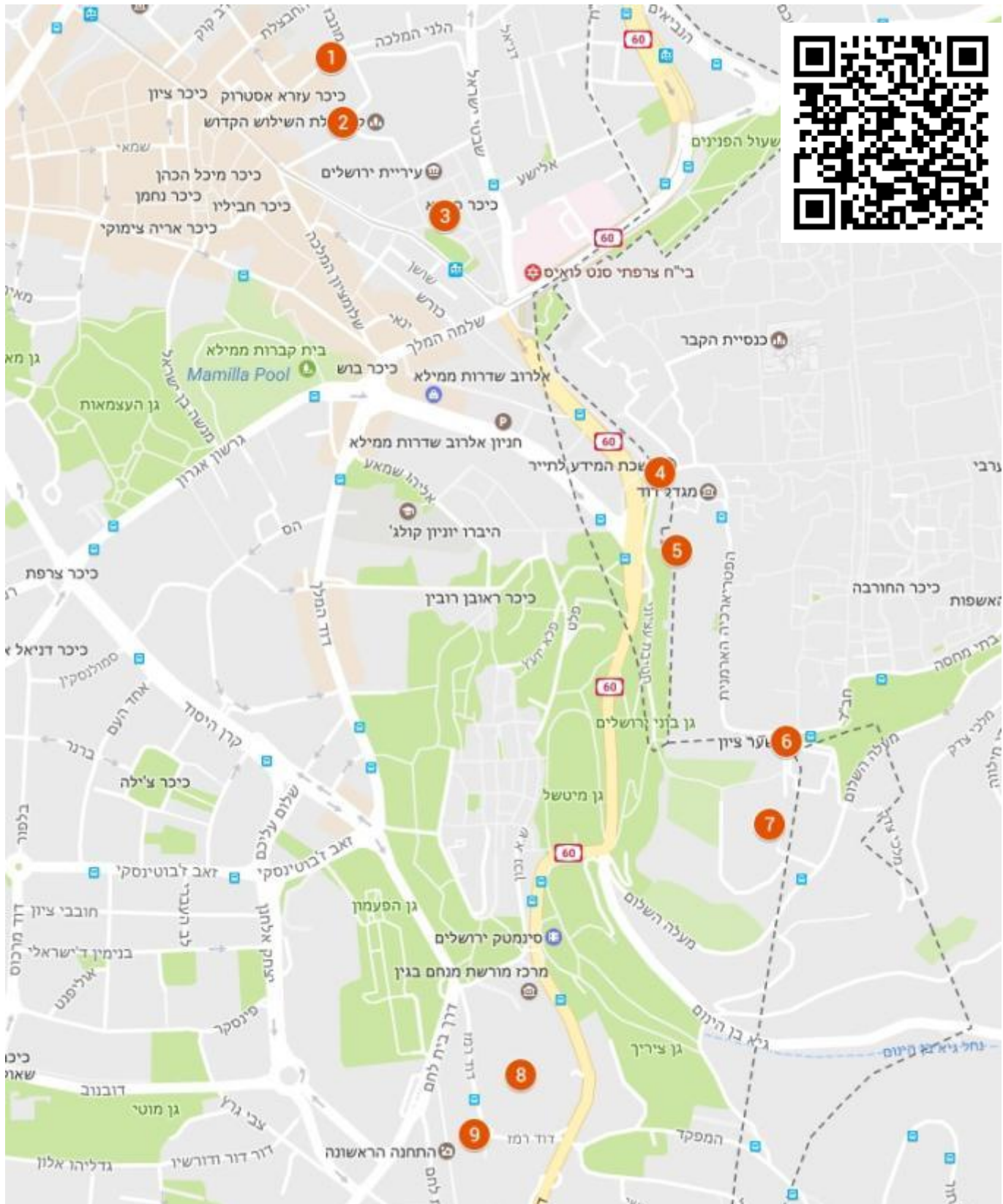
- **טיילת החומות**, כניסה מימין למצודת דוד (מחוץ לחומות).
הכרטיס תקף ליומיים ומאפשר כניסה גם לטיילת הצפונית.

תיאור ההליכה במסלול

המסלול מתחיל **בחצר סרגיי (1)**, ברחוב הלני המלכה 13. מכאן נמשיך מזרחה ונפנה לכיוון דרום-מזרח (ימינה) לרחוב ישראל זמורה. נתקדם בו כ-150 מטרים עד לכיכר מוסקבה – לנקודה שבה בולטת בנוף מולנו כנסיית השילוש הקדוש הרוסית. מערבית לנו, סמוך לתחנת המשטרה, מונח עמוד אבן המכונה **"אצבעו של עוג" (2)**. נמשיך כ-100 מטרים ברחוב שניאור חשין עד **לכיכר ספרא (3)**, מקום משכנה של עיריית ירושלים. נחצה את הכיכר ונרד אל כיכר צה"ל. נחצה את הכיכר לכיוון דרום-מזרח ונמשיך ברחוב יפו בצמוד לחומה עד **לשער יפו (4)**, מרחק של כ-180 מטרים. מימין לשער יפו, מחוץ לחומות, יש כניסה למצודה (מצודת דוד), ניכנס בה וננוע דרומה לעבר הכניסה **לטיילת החומות (5)**. נעלה על הטיילת, נלך לאורכה בציר הדרומי ונרד **בשער ציון (6)**. מכאן נמשיך דרומה כ-100 מטר **למתחם קבר דוד**. בחצר המתחם גרם מדרגות. נעלה בו לחדר הסעודה האחרונה, **למצפה ולחדר נשיא המדינה (7)**. נצא ממתחם דוד ונלך צפונה. נפנה מערבה לרחוב הר ציון עד לרחבה שבפינה הדרומית-מערבית של החומה. משם נרד דרך "מעלה בני" אל רחוב דרך חברון, נחצה את הגיא כשמצפון לנו ברכת הסולטן ומדרום גיא בן הינום. נמשיך בהליכה במדרכה לכיוון דרום אל **גבעת התנ"ך (8)**, יש שלט הכוונה למדרגות העולות אליה. נחצה את הגבעה באחד השבילים ונרד בירידה פחות נוחה ומעט תלולה וחלקלקה **למתחם הרכבת (9)**, כאן מסתיים המסלול.

מפת המסלול

מתוך: גוגל המפות שלי



תיאור האתרים שבמסלול

מתחם חצר סרגיי (1), רחוב הלני המלכה 13 פינת רחוב מונבז

החצר נקראת על שם הנסיך סרגיי, בנו של הצאר אלכסנדר השני. במקור שימשה החצר אכסניית צליינים מרשימה ומפוארת. שנים ארוכות, עד שנת 2011, שימש הבניין את משרד החקלאות ושכנו בו יחידה של משרד החקלאות ויחידות של [החברה להגנת הטבע](#). במקום הוקם מרכז ובו ספרייה גדולה שנתרמה מאוספו של זאב וילנאי ז"ל. המרכז שם לו מטרה לשמש מוקד מידע בתחומי חקר ירושלים ושימור האתרים ההיסטוריים המצויים

בה. [המועצה לשימור אתרים](#), שזאב וילנאי היה נשיאה הראשון, הכריזה על הבניין כמבנה לשימור. באוגוסט 2012, הושלם תהליך מסירת השטח לממשלת רוסיה.



אצבע עוג, 1881,
עיבוד הצילום: תמר הירדני,
מתוך: [ויקיפדיה](#)

מגרש הרוסים, אצבעו של עוג (2), ליד הכניסה לתחנת המשטרה

"אצבע עוג" הוא כינויו הנפוץ של עמוד אבן רחב ממדים אשר חציבתו לא הושלמה ועל כן נותר במצב מאוזן כחלק מסלע האם.

בספרו "אגדות ארץ ישראל", כתב וילנאי שאורכו של העמוד 12 מטרים וקוטרו מטר ושישים ס"מ. הוא נתגלה כאשר חפרו את היסודות לבתים הסמוכים. בימי קדם הייתה פה מחצבה, ומחמת בקע בעמוד, עזבוהו החוצבים והוא כוסה מפולת. בקרב הילדים היהודים בירושלים מתהלך סיפור שלפיו עמוד זה הוא אצבעו המאובנת של הענק עוג מלך הבשן, שאותו ניצח יהושע בן נון. (וילנאי, [אגדות ארץ ישראל](#), עמ' 167-168)



אצבעו של עוג, סרטון
הסבר, מתוך: [יוטיוב](#)

"כִּי רַק עוֹג מְלֹךְ הַבָּשָׁן נִשְׁאַר מֵיֵתֶר הָרָפָאִים הֵנָּה עָרְשׁוֹ עָרְשׁ בְּרָזֶל הִלָּה
הוא בְּרֶבֶת בְּנֵי עֲמֹן תִּשַׁע אַמּוֹת אָרְכָּה וְאַרְבַּע אַמּוֹת רָחְבָּהּ בְּאַמַּת
אִישׁ" ([דברים ג, יא](#))

כיכר ספרא (3), בין הרחובות שבטי ישראל ויפו (ממערב לחומות העיר העתיקה)

כיכר ספרא נבנתה בשנת 1993 כחלק מהקומפלקס של קריית [עיריית ירושלים](#). לעירייה תפקיד מרכזי בשמירת צביונה הייחודי של העיר. וילנאי, בהקדמה לספרו "ירושלים בירת ישראל, העיר העתיקה, א"י" כתב על ירושלים בירת הנצח:

עם ראשית התחיה הלאומית, הנקראת על שמה של ציון, הייתה ירושלים משאת נפשם הנשגבה של הציונים... היא שימשה 'בירה בדרך' למפעלי התחייה הציונית

בארץ.... בירושלים מושב הממשלה, משרדיה ומוסדותיה הראשיים, משכן הכנסת לנבחרים העם... היא בירת התרבות העברית בעולם... זמן קצר אחרי כיבושה של העיר המזרחית, הכריזה ישראל על איחודה המלא של ירושלים הבירה ושוויון זכויות לכל תושביה.



בניין עיריית ירושלים מכיוון חומת העיר העתיקה.

בשנת 1974, קיבל זאב וילנאי את אות "יקיר ירושלים" – עיטור הוקרה שמעניק ראש עיריית ירושלים לנבחרים מבין ותיקי ירושלים שעסקו בפעילות ציבורית למען העיר ולמען תושביה במהלך חייהם. טקס הענקת האות מתקיים ביום ירושלים או בסמוך לו. נוסף לתעודת

כבוד, מוענקת לכל יקיר ירושלים סיכת זהב בצורת סמל העירייה. יקירי ירושלים זכאים להיטמן בחלקת יקירי ירושלים שבהר המנוחות. זאב וילנאי ביקש לפני מותו להיקבר ליד בית שמש, סמוך למושב נחם, מפני שבצעירותו ביקר בין צרעה ואשתאול ודמותו של שמשון הגיבור הותירה בו רושם עז.

שער יפו (4)

שמו הערבי של שער יפו הוא "באב אל חליל" – שער חברון. שער יפו הוא השער המערבי היחיד בחומת ירושלים, שנבנתה במחצית המאה ה-16 לספירה ביוזמתו של הסולטן סולימאן המפואר. הכתובת על השער מלמדת על שנת השלמתו: "צווה לבנות חומה מבורכת זו הסולטאן סולימאן בן סולטאן סלים חאן, בתאריך שנת ארבע וארבעים ותשע מאות (להג'ירה)", דהיינו 1538 לספירה הנוצרית. (מתוך ערך "שער יפו" בוויקפדיה). בהקדמה לספרו "אגדות ארץ ישראל", כתב זאב וילנאי: "ותענוגות – זו תענוגה של ארץ ישראל, ותענוגות בני האדם אלו האגדות". האגדות שזור וילנאי בהדרכתו מקורן במסורות, בזיכרונות, בסיפורי עם, ולא פחות מכך באישים, בדמויות ובאנשים שפעלו במקומות שבהם כה אהב לטייל. בספר זה, סיפר וילנאי על גורל המהנדסים בוני חומות העיר ושעריה הקבורים סמוך לשער:

לאחר בניית החומה, יצא סולימאן המפואר לסרוק אותה, לראות אם הכול נבנה כרצונו ופקודתו. כאשר התהלך על החומה הדרומית וראה כי קברי בית דוד מחוץ לחומה דרש הסבר לכך. תירוץ המהנדסים היה שלא ידעו כי קברי בית דוד קדושים למוסלמים ולכן הותירו אותם מחוץ לחומה. בכעסו כי רב, ציווה לתלות אותם בצד שער יפו לעיני כול. אחרי מותם נקברו בחצר הסמוכה ושמן נשכח מההמון. (וילנאי, אגדות ארץ ישראל, עמ' 157)



טיילת חומות – ציר דרומי

טיילת החומות (5), ציר דרומי, משער יפו לשער

ציון

לפני כארבע מאות וחמישים שנה, בנה הסולטן העות'מאני סולימאן המפואר את החומות הסובבות את העיר העתיקה, חומות הקיימות עד ימינו. ההליכה על החומות מאפשרת להציץ על ירושלים מגבוה וליהנות מנופיה ומאתריה

המגוונים של העיר שבתוך החומות ושמחוץ להן.



סובו ציון והקיפיה,
מתוך תכנית הטלוויזיה
"חיים שכאלה", [יוטיוב](#)
(מדקה 1:29:34 עד דקה
1:31:10)

בשנת 1924, הוקם הסניף הירושלמי של "חוג המשוטטים" של זאב

וילנאי, והוא סייר עמם גם בעיר העתיקה ועל

חומותיה. בסרטו של יהורם גאון "אני

ירושלמי", זאב וילנאי איש ירושלים משוטט

עם אנשי ירושלים ומחיה את היסטוריה

באמצעות סיפוריו. בפרויקט "סובו ציון

והקיפיה" שיזם, נהג להקיף את חומת

ירושלים עם קבוצותיו בשלושת הרגלים,

והקבוצות גמעו בצימאון את סיפוריו.



"חוג המשוטטים", סיור
בעיר העתיקה ועל
חומותיה עם זאב וילנאי,
מתוך: [יוטיוב](#)

שער ציון (6)

שער ציון הוא השער המחבר את הר ציון [לרובע היהודי](#). במלחמת השחרור, פרצו כוחותינו לרובע היהודי משער זה. וילנאי בעצמו סיפר כיצד השתמשו בידע שלו ובהיכרותו את העיר לטובת הפריצה לעיר: "היו לנו הרבה בעיות, באו אלינו כוחות מבחוץ שלא הכירו את העיר והייתי עסוק ימים ולילות עם הצעירים להכיר את כל מבואות ירושלים." (מתוך תכנית "חיים שכאלה עם זאב וילנאי", דק' 1:26:42)

עדות נוספת בעניין מסר יחיאל בן זאב: "בשבת שלפני המלחמה סיור בעיר העתיקה ואז אנחנו עוברים בכל הסמטאות... זו הייתה הפעם האחרונה שטיילנו לפני מלחמת העצמאות. ההגנה מתכוונת לפרוץ את העיר העתיקה, מכינים מתקן גדול לפריצת החומה, ואנחנו באותו הלילה,

כל המטה יושב, ווילנאי כמדריך, מורה דרך, צריך להוביל אותנו

בדרך." (שם, דק' 1:27:32)

תמונת האבן הקבועה בשער מספרת בקצרה על ניסיון הפריצה לעיר ומשמשת יד זיכרון.



אבן הזיכרון בשער ציון.

מתחם קבר דוד, מצפה וחדר הנשיא (7)

זאב וילנאי העיד בהקדמה לספרו "אגדות ארץ ישראל": "לכל עם היושב על אדמתו יש אוצר רב של מסורות זיכרונות, סיפורים אגדות ושירים על כל מקום ומקום". אגדות עם רבות יש על מתחם קבר דוד. ש"י עגנון, בספרו "תמול שלשום" כתב (1945): "מקום אחד יש בירושלים, שאני הולך לשם פעם אחת בשנה בחג השבועות, וזה קברו של דוד המלך, לפי שדוד המלך חביב עלי מכל היהודים שבעולם. מלך אדיר שהיה טרוד כל הימים במלחמות... אף על פי כן היה לוקח לו זמן לנגן בכינור ולעשות מזמורים בשביל כל העלובים והנדכאים, מלך זה היאך לא אוהב אותו."

מצפה וחדר הנשיא ממוקמים מעל חדר הסעודה האחרונה במתחם קבר דוד. עד מלחמת ששת



דוד עם הנבל

הימים, היה הר ציון שלוחה ישראלית בשטח הירדני. מההר היה אפשר לצפות אל הר הבית, אל הכותל המערבי ואל הר הזיתים. בשנות החמישים של המאה ה-20, פעל מנכ"ל משרד הדתות לחיזוק מעמדו של המתחם כאתר קדוש ובה בעת לשוות לו מעמד ממלכתי, על כן הקצה בו חדרון קטן לשימוש נשיא המדינה. החדרון זכה לכינוי "חדר הנשיא". הנשיא יצחק בן צבי עסק בחקר תחומים שונים במדעי היהדות, כמו: ארכאולוגיה של ארץ ישראל, היישוב היהודי בארץ,

העליות לישראל, קהילות יהודיות בארצות ערב ומנהגיהן. בן-צבי נהג להגיע לחדר שלוש פעמים בשנה, בשלושת הרגלים, לקבל את עולי הרגל ולברך אותם ב"ברכת הנשיא". כך עשה עד מותו.

בדברי ההספד שנשא עליו ראש הממשלה בן-גוריון, הוא אמר: "לא הכרתי איש רב פעלים וגדול רוח ויחד עם זאת צנוע, ענו ופשוט בכל הליכותיו עם גדולי עמים ועם פשוטי עם כמוהו. הוא גילם בתוכו אהבת ישראל ואחדות ישראל כאשר לא הצליח לעשות איש בימיו, והעם כולו הרגיש בדבר." (מתוך: ויקיפדיה)

אבל סיפורו של החדר אינו רק סיפורו של יצחק בן-צבי, אלא גם סיפורם של ר' אליהו נענה ז"ל ובנו יעקב. בשנות השבעים של המאה ה-20, איבד חדר הנשיא את מעמדו הממלכתי, ור' אליהו נענה, גבאי בית הכנסת הספרדי שעל הר ציון, שמר עליו והקים בו מוזאון קטן ודחוס, מלא קישוטים, מתנות ומזכרות וספרים של הנשיא בן-צבי על קהילות ישראל.

במצפה, מצבת זיכרון ללוחמים שנפלו בקרבות ברובע היהודי במלחמת השחרור (1948) ושנקברו בקבר אחים ברובע היהודי. אחרי מלחמת ששת הימים (1967), הועברו לקבר אחים בהר הזיתים.

חבריו של וילנאי העידו עליו ש"המפה של וילנאי היא התנ"ך" (מתוך: **חיים שכאלה עם זאב וילנאי**). זאב וילנאי התהלך בסיוריו תמיד בתנ"ך בידו. הוא ניחן בכישרון רב להחיות את הדמויות ואת ההתרחשויות ולהותיר רושם עז על שומעיו.

לאחר קום המדינה, בתחילת שנות השישים של המאה ה-20, נהגה רעיון להקמת מרכז בינלאומי לתנ"ך בירושלים, באזור הסמוך לשכונת אבו תור, על גבעה חשופה מעל החאן הירושלמי ומעל תחנת הרכבת (הישנה) של ירושלים. הגבעה נמצאת על קו פרשת המים של ירושלים – מצדה האחד עמק רפאים, המוביל לים התיכון, ומצדה השני גיא בן הינום ונחל קדרון, המובילים לים המלח.



המדרגות המובילות מדרך חברון לגבעת התנ"ך

גיא בן הינום ועמק רפאים מוזכרים בספר יהושע בתיאור גבולות נחלת שבט יהודה: "עֲלֵה הַגְּבֹול גִּי בֶן הַנֶּם אֶל כְּתֵף הַיְּבוּסִי מִנֶּגֶב הָיָה יְרוּשָׁלַם" (**יהושע טו, ח**), "וַיֵּרֶד הַגְּבֹול אֶל קֶצֶה הַהָר אֲשֶׁר עַל פְּנֵי גִי בֶן הַנֶּם אֲשֶׁר בְּעֶמֶק רְפָאִים צְפוֹנָה וַיֵּרֶד גִּי הַנֶּם אֶל כְּתֵף הַיְּבוּסִי נֶגְבָּה וַיֵּרֶד עֵין רֶגֶל" (**שם, טז**).

שר האוצר דאז, פנחס ספיר, הקצה קרקע לצורך הקמת הפרויקט, ובאוקטובר 1970, אף נערך טקס הנחת אבן הפינה, אולם המבנה מעולם לא הוקם. האזור המכונה "גבעת התנ"ך" עומד חשוף והוכרז כאתר **טבע עירוני**, ובו פריחה מרשימה בעונות הסתיו, החורף והאביב. במורד הגבעה, נמצאת הכנסייה הסקוטית **כנסיית סנט אנדרו**.

מתחם תחנת הרכבת הישנה (9), רחוב דוד רמז 4



הכניסה למתחם התחנה

תחנת הרכבת ההיסטורית, הממוקמת בין דרך חברון לדרך בית לחם, סמוך ל**חאן הירושלמי**, נחנכה בשנת 1892 כתחנה סופית של **קו יפו-ירושלים**, שהיה קו הרכבת הראשון בארץ. הרכבת הייתה לגורם חשוב בתחבורה בין ירושלים ויפו, רוב הנוסעים בחרו בה במקום הטלטולים המייגעים בעגלות בדרך קשה ומשובשת. וילנאי, באנציקלופדיה שלו לירושלים

(בעדכונו של נתנאל ליפשיץ, 1993, עמ' 1234-1235), סיפר שבעקבות סלילת הקו וריבוי הנוסעים ברכבת, הידלדלה פרנסתם של העגלונים ושל עושי העגלות.

וילנאי הביא את רשמיו של ירושלמי שתיאר את נסיעתו ברכבת בשנת תרנ"ד, 1894 :

בייחוד כלתה נפשי לראות את מרכבות סוסי אש וברזל, הנושאים עליהן את הנוסעים מירושלים ליפו, בשעות אחדות במהירות נפלאה מאוד... השכמתי בבוקר, לקחתי פת בציקלוני ואכתת רגלי אל בית הנתיבות. הפעמון השמיע קול צלצול, מכונת הקיטור השמיעה קול נחרה חזק מאוד, עד אשר צללו כל אזנים... ואנחנו נישאים על כנפי הרוח." (מתוך : **החבצלת, כד**, י"ח בסיוון תרנ"ד, 22 יוני 1894, גיליון 37)

תחנת הרכבת היא אחד ממבני הציבור היחידים שנבנו בירושלים בתקופה העות'מאנית. התחנה פעלה ברציפות עד לשנת 1998. לאחר שיפוץ קו הרכבת ושדרוגו, נקבעה התחנה הסופית במלחה. בשנים האחרונות, מתחם הרכבת היה לאתר בילוי ואירועי תרבות.

ביבליוגרפיה מומלצת

- אלי, שילר (עורך) (1984), **ספר זאב וילנאי, מבחר מאמרים בידיעת הארץ מוקדשים לוילנאי**, ירושלים: אריאל.
- וילנאי, זאב (1969-1982), **אנציקלופדיית אריאל**, תל-אביב: עם עובד.
- וילנאי, זאב (1974), **ואהבת לארצך כמוך**, ירושלים: כרטא.
- וילנאי, זאב (1981), **אגדות ארץ ישראל (כרך א)**, ירושלים: קריית-ספר.
- וילנאי זאב (1993), **אנציקלופדיית וילנאי לירושלים**, תל-אביב: כנרת זמורה ביתן דביר.

קישורים אינטרנטיים נוספים

- [הרכבת לירושלים](#) – יוטיוב (7.5 דק').
- [חיים שכאלה עם זאב וילנאי](#), תכנית טלוויזיה ישראלית – יוטיוב (שעה ו-55 דק').
- [לבד על החומות](#), הרובע היהודי במלחמת העצמאות – יוטיוב (37 דק').